

מעמד הנכרי במדינת ישראל בפסיקת רבני הציונות הדתית

אריאל פיקאר

א. מבוא

שאלת מעמדו של הנכרי והיחס אליו מעסיקה את המסורת היהודית מן המקרא¹ דרך חז"ל² ועד לימינו אנו והיא בעלת היבטים פילוסופיים, פוליטיים ומעשיים בתחומים רבים. מאמר זה יעסוק בעמדותיהם של רבנים השייכים למחנה הציונות הדתית על אודות מעמדם של האזרחים הלא-יהודיים במדינת ישראל כפי שהן משתקפות בכתיבה ההלכתית. העיסוק במעמדו של הנכרי קיבל מימד חדש עם הקמתה של מדינת ישראל, לראשונה זה דורות רבים נוצרה האפשרות להקים מדינה יהודית ריבונית. ברור היה לכול שמדינה זו עתידה להיות מדינה דמוקרטית מערבית המבוססת על ערכים מודרניים של חירות ושוויון אזרחיים לכלל תושביה ובהם גם לא-יהודים. מצב זה דרש התמודדות הלכתית והגותית עם היחס שבין תפיסות דמוקרטיות ורעיונות דתיים. חלומם של אנשי הציונות הדתית היה כי מדינה זו תתנהל לפי ההלכה היהודית, ואחת מן השאלות שהעסיקה רבנים מקרב ציבור זה הייתה מעמדו של הנכרי במדינה היהודית. אנשי הלכה רבים התייחסו לנושא זה, והוא לא ירד מסדר היום הרבני עד ימינו. במאמר זה אני מבקש לעקוב אחר השיח ההלכתי בנושא ולעמוד על הזיקה שבין המציאות המדינית והביטחונית והשקפת העולם האידאולוגית ובין הדיון ההלכתי. הטענה המרכזית שאני מבקש

- 1 יחסו של המקרא, ובעיקר ספר דברים, לנכרים יושבי הארץ שאליה עתידים להיכנס בני ישראל הוא נוקשה וחסר פשרות. המקרא חוזר ומדגיש את המאבק העיקש אותו יש לנהל עמם. המקרא מתאר אותם כעושי תועבות (דברים יח, ט). לפיכך יש להשמיד את אתרי הפולחן שלהם ואסור לקשור אתם קשרים חברתיים (דברים ז, ב; ה). בהמשך נאמר במפורש כי יש להשמיד את העמים הללו עצמם (דברים כ, י; טו-טז).
- 2 בספרות חז"ל נתקבלה העמדה הסוברת שחוסר הטובלנות כלפי גויי הארץ נובע מהיותם עובדי עבודה זרה, אך אם הם אינם עובדי עבודה זרה הם זכאים ליחס אחר לגמרי. עמדת חז"ל סוכמה ע"י הרמב"ם במשנה תורה, הלכות מלכים, פרק ו.

להציג היא כי המצב הגאופוליטי שלאחר מלחמת ששת הימים, שבו תושבים ערבים חיים תחת ריבונות ישראל ללא זכויות אזרח, דרש התמודדות הלכתית חדשה. פוסקי הלכה ציונים בני דור הקמת המדינה ניסחו מהלכים הלכתיים המאפשרים מתן שוויון זכויות מלא לנכרים אזרחי המדינה. מבחינתם, השאלה העיקרית על אודות מעמדם של נכרים במדינת ישראל היא דתית וקשורה בשאלת הגדרתם הדתית של הנכרים כעובדי עבודה זרה או כאלה שאינם עובדי עבודה זרה. בני הדור הצעיר שמחשבתם עוצבה בהשראת הרב צבי יהודה קוק והאידיאולוגיה של גוש אמונים עוסקים בשאלת מעמדם הלאומי של הערבים בישראל ובמאבק הלאומי על הארץ, והם נוקטים בקו הלכתי המונע מנכרים שוויון זכויות. שינוי זה בשיח ההלכתי נועד להצדיק את האידיאולוגיה הפוליטית של הציונות הדתית נוסח גוש אמונים הדורשת להחיל את הריבונות הישראלית על כל האזורים שנכבשו במלחמת ששת הימים מבלי לתת לתושבי אזורים אלו שאינם יהודים זכויות אזרח מלאות במדינת ישראל.

ב. "נכרי שאינו עובד עבודה זרה [...] אין למנוע ממנו הישיבה בארץ ישראל" – עמדתו של הרב יצחק הרצוג

הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרב הראשי לארץ ישראל בעת הקמת המדינה, היה הראשון שעסק במעמדו של הנכרי במדינת ישראל העתידה לקום. הרב הרצוג עסק בתכנון חוקה למדינת ישראל על פי התורה. לשם גיבושה של החוקה הוא כתב ספר שמטרתו בירור העניינים ההלכתיים המרכזיים הנדרשים לכינונה של חוקה כזו. ברור היה לרב הרצוג שהמדינה שתקום תהיה מדינה דמוקרטית, ולפיכך ניסה למצוא דרך הלכתית שתוכל לתת לגיטימציה לערכים הדמוקרטיים. כך הוא כתב בדברי הפתיחה לספרו:

המטרה העיקרית שלי היתה להראות שקיימת אפשרות ליצור תחוקה למדינה היהודית ולכונן בה משטר משפטי שלא יהא בשום פרט בניגוד לתורתנו הקדושה [...] כי אם, חס ושלום, נתרפה במלאכת שמים זו, בעת ההכרעה הזאת, חס ושלום, שהרוב הגדול של הישוב יתיאש, חס ושלום, מן התורה, ויאמץ לו לבלי התחשב עם תורת קדשנו, שורש נשמתנו, איזו תחוקה גויית מודרנית מן המוכן [...] וזה כבר בעצמו יהא הרס פנימי גמור [...]”³.

מדובר אפוא בגישה המבקשת למצוא את הדומה בין השקפת העולם הדמוקרטית ובין העמדה הדתית הלכתית כך שהציבור הרחב, החילוני בעיקרו, יאות לקבל על עצמו חוקה יהודית.

3 הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, תחוקה לישראל על-פי התורה, ירושלים תשמ"ט, כרך א, עמ' 1.

הנושאים הראשונים שאותם מברר הרב הרצוג בהקשר זה הם: "זכויות המיעוטים לפי ההלכה",⁴ ו"מינויים ציבוריים של נכרים בימינו".⁵ כבר בפרק הראשון של הספר הוא מסביר, בעקבות דברים שכתב זרה ורהפטיג,⁶ שהחלטת האומות המאוחדות המאפשרת את הקמתה של מדינת ישראל מחייבת מתן זכויות למיעוטים דתיים ולאומיים ברוח חוזה ורסאי: "הנה לפנינו שהקמת המדינה היהודית תלויה בהרבה בהבטחת הזכויות ההן ברוח החוזה ההוא. אם כן אפוא, בואו ונברר מהו המצב המשפטי והמדיני של התושב הלא יהודי".⁷ נושא זה הוא בעיני הרב הרצוג "הדבר הקשה ביותר עם האופי הדמוקרטי של המדינה [...] שהאומות המאוחדות בודאי יעמדו על זה בכל תוקף שעל כל פנים בשטח המדיני והאזרחי והמשפטי לא תקופחנה זכויות המיעוטים, ושיהא להם חופש גמור לקיים את הדתות שלהם ואת החינוך של העדות שלהם".⁸ כלומר, הצורך ביצירת התאמה בין ההשקפה הדמוקרטית של אומות העולם שאפשרו את הקמת המדינה היהודית ובין ההלכה היהודית הוא הכרחי לצורך הקמתה של המדינה.

את הפרק השני של הספר, פרק העוסק בזכויות המיעוטים לפי ההלכה, פותח הרב הרצוג באמירה כי הדרך היחידה להתאזרחות מלאה על פי ההלכה היא הגירות, "כלומר, נכרי שקיבל עליו דת ישראל בבית דין של ישראל, כפי חוקי תורת ישראל, זוהי ההתאזרחות עפ"י התורה (נטורליזציה Naturalization בעם ישראל). גירות כזאת קיימת גם בגלות, ואין לנו במקורותינו החוקיים הדתיים תורה אחרת של התאזרחות חוץ מזו".⁹ אך ישנו גם מעמד ביניים – "גר תושב". זוהי לדבריו של הרב הרצוג "מעין גירות בחלק, כאילו התאזרחות חלקית".¹⁰ זהו המעמד הגבוה ביותר שיכולים לזכות בו תושבי הארץ שאינם יהודים ואינם מעוניינים להתגייר. אלא שגם הגדרתם של אלו כגר תושב היא בעייתית מפני שקיימים כללים הלכתיים נוקשים בדבר קבלתו של אדם למעמד גר תושב. בהלכות עבודה זרה ניסח הרמב"ם את הדברים כך:

אין כורתין ברית לעובדי עבודה זרה כדי שנעשה עמהן שלום ונניח אותם לעבדה, שנאמר לא תכרות להם ברית אלא יחזרו מעבודתה או יהרגו, ואסור

4 שם, פרק שני.

5 שם, פרק שלישי.

6 ראו זרה ורהפטיג, "על היחסים עם המיעוטים הלא יהודיים בישראל", שנה בשנה (תשמ"ב), עמ' 295-299.

7 הרב הרצוג (לעיל הערה 3), עמ' 3.

8 שם, עמ' 12.

9 שם, עמ' 13.

10 שם, שם.

לרחם עליהם שנאמר ולא תחנם, לפיכך אם ראה גוי עובד עבודה זרה אוכד או טובע בנהר לא יעלנו, ראהו לקוח למות לא יצילנו אבל לאבדו בידו או לדחפו לבור וכיוצא בזה אסור מפני שאינו עושה עמנו מלחמה.¹¹

בהמשך דן הרמב"ם במושג "דרכי שלום" ובאבחנה שבין עובדי עבודה זרה לבין מי שמוגדר "גר תושב":

מפרנסים עניי גוים עם עניי ישראל מפני דרכי שלום, ואין ממחין בידי עניי גוים בלקט שכחה ופאה מפני דרכי שלום, ושואלין בשלומן ואפילו ביום אידם מפני דרכי שלום, ואין כופלין להן שלום לעולם [...] אין כל הדברים האלו אמורים אלא בזמן שגלו ישראל לבין האומות או בזמן שיד הגוים תקיפה אבל בזמן שיד ישראל תקיפה על אומות העולם אסור לנו להניח גוי עובד עבודה זרה בינינו, אפילו יושב ישיבת עראי או עובר ממקום למקום לסחורה לא יעבור בארצנו אלא עד שיקבל עליו שבע מצות שנצטוו בני נח שנאמר לא ישבו בארצך אפילו לפי שעה, ואם קיבל עליו שבע מצות הרי זה גר תושב, ואין מקבלין גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג אבל שלא בזמן היובל אין מקבלין אלא גר צדק בלבד.¹²

כלומר, נכרי העובד עבודה זרה אינו יכול לשבת בארץ, עליו לקבל על עצמו מצוות בני נח ולהיות לגר תושב. אלא שמעמד זה מוענק רק בזמן שמצוות היובל נוהגת.¹³

הראב"ד השיג על הרמב"ם וכתב: "איני משוה לו בישיבת הארץ", כלומר לדעתו מי שקיבל עליו שבע מצוות בני נח יכול לישב בארץ ישראל ואין הדבר תלוי בקיומו של היובל. ר' יוסף קארו, בפירושו כסף משנה להלכה זו של הרמב"ם כתב בהסבר דברי הראב"ד: "טעמו לומר שאע"פ שאין מקבלין גר תושב בזמן

11 רמב"ם, משנה תורה (מהדורת פרנקל), הלכות עבודה זרה י, א. דברים אלו עומדים בסתירה לדברי הרמב"ם בהלכות מלכים ח, י (ראו ציטוט בהערה הבאה) שם נאמר שיש להרוג מי שאינו מקבל שבע מצוות בני נח.

12 רמב"ם, משנה תורה (מהדורת פרנקל), הלכות עבודה זרה י, ה-ו.

13 בהלכות מלכים תיאר הרמב"ם את "גיורו" של "גר תושב": "וכן צוה משה רבינו מפי הגבורה לכוף את כל באי העולם לקבל מצות שנצטוו בני נח, וכל מי שלא יקבל יהרג, והמקבל אותם הוא הנקרא גר תושב בכל מקום וצריך לקבל עליו בפני שלשה חברים [...] כל המקבל שבע מצות ונוהר לעשותן הרי זה מחסידי אומות העולם, ויש לו חלק לעולם הבא, והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצוה בהן הקב"ה בתורה והודיענו על ידי משה רבינו שבני נח מקודם נצטוו בהן, אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת אין זה גר תושב ואינו מחסידי אומות העולם אלא מחכמיהם" (הלכות מלכים ח, י-יא).

שאינן היוכל נוהג אם קבל שבע מצות למה ימנעו אותו משיבת הארץ הא ליכא למיחש ביה פן יחטיאו. ולדעת רבינו נראה לומר דאין הכי נמי שאם מעצמו קיבל עליו שבע מצות שאין מונעין אותו משיבת הארץ ולא בא לומר אלא שאין בית דין מקבלין אותו". כלומר לדעת הכסף משנה, גם הרמב"ם מסכים שנכרי שקיבל עליו שבע מצות יכול לישב בארץ ישראל אף שאינו זוכה למעמד של גר תושב. הרב הרצוג מבקש להסתמך על עמדתו של הראב"ד החולקת על דברי הרמב"ם ועל פרשנותו של הכסף משנה על דברי הרמב"ם. לדעתם, מותרת הישיבה בארץ לנכרי שאינו עובד עבודה זרה אף שאינו במעמד גר תושב. הרב הרצוג מתבסס גם על עמדתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק שקבע כי איסור "לא תחנם" – לא תתן להם חניה בקרקע¹⁴ אינו חל על נכרי שאינו עובד עבודה זרה אף שאינו גר תושב. עמדתו זו היא אחד מעמודי היתר המכירה של קרקעות יהודים לנכרים בארץ ישראל בשנת השמיטה. הרב קוק התייחס באופן מפורש למוסלמים: "ובפרט אומה שלמה המוחזקת בכך ע"פ דתה"¹⁵.

מהו מעמדם של הנוצרים תושבי הארץ?¹⁶ הרב הרצוג סובר כי ניתן לסמוך על הדעה הקובעת כי בני נח לא נצטוו על השיתוף,¹⁷ כלומר נכרים המאמינים באלוהים אך מאמינים גם בכוחות אחרים, כגון בשילוש הנוצרי, אינם עוברים על איסור עבודה זרה שעליו נצטוו בני נח. לפיכך ניתן להשלים עם הימצאותם של נוצרים בארץ ישראל ואין חובה לגרשם. הרב הרצוג מרחיק לכת אף יותר וקובע שמסיבה זו ניתן לאפשר, במצב הפוליטי המסובך שבו נמצאת מדינת ישראל, אף לנוצרים קתוליים לקיים את הפולחן שלהם.

בסעיף ח של הפרק¹⁸ עובר הרב הרצוג למערכת טיעונים אחרת: "ברובו של הפרק הקודם לא הודגש כל צרכו המצב כמו שהוא, [...] ועתה הגיע הזמן להסתכל על המצב כמו שהוא ממש ולבחון את ההלכה מתוך אותה ההסתכלות הריאלית".¹⁹ כלומר עד כה הובאו טיעונים הלכתיים ברמה התאורטית ומכאן יש לעבור לסוג

14 רמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודה זרה י, ד.

15 הרב אברהם יצחק הכהן קוק, משפט כהן, ירושלים תשכ"ו, סימן נח.

16 בעניין מעמדם של הנוצרים בפסיקה ההלכתית, ראו: אביעד הכהן, "נצרות ונוצרים בעיני רבניות בעת החדשה: מהרב קוק ועד הרב עובדיה יוסף", מחנים, 15 (תשס"ד), עמ' 88-123; הרב שלמה אבינר, "יחס היהדות אל העולם הנוצרי", תחומין, ח (תשמ"ז), עמ' 368-370; דרור פיקסלר וגיל נדל, "האם הנוצרים בימנו עובדי עבודה זרה הם?", תחומין, כב (תשס"ב), עמ' 68-78.

17 ראו הגהת הרמ"א לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן קנו, א.

18 הרב הרצוג, (לעיל הערה 3), עמ' 18.

19 שם, שם.

אחר של שיקולים. הקמתה של מדינת ישראל מתאפשרת בזכות הסכמתן של האומות המאוחדות, המשך קיומה של המדינה תלוי בתמיכתן של אומות המערב הנוצריות. לא ניתן אפוא מבחינה מדינית לקיים במדינת ישראל משטר המפלה מי שאינם יהודים. אף אם ההלכה במקורה הייתה דורשת אפליה שכזו, הרי משיקולים קיומיים המנוסחים בהלכה תחת הקטגוריה "משום איבה" ואף תחת הקטגוריה "פיקוח נפש" אין להפלות נכרים אפילו שהם עובדי עבודה זרה ממש.

בהמשך מציע הרב הרצוג לראות את הקמתה של מדינת ישראל לא כריבונות יהודית מוחלטת אלא כשותפות שהוצעה לנו על ידי אומות העולם: "הרי זה כאילו על ידי תיווך ידוע באו גוים, נניח אפילו עובדי אלילים, לידי הסכמה לתת לנו להקים ממשלה משותפת באופן שתהיה לנו עליונות ידועה וששם המדינה יקרה על שמנו. כלום הייתה על מדינה זו תורת מלכות ישראל באותה המידה של מלכות ישראל כימי דוד ושלמה [...]".²⁰ מדינת ישראל אינה ריבונית לקבל החלטות הנוגדות את האינטרסים של שותפיה הנכרים, ואם כן אין בכוחה לקיים את ההלכה באותם תחומים שעליהם אין את הסכמת האומות.

יש לשים לב למבנה הפרק; הרב הרצוג עובר בין שתי מערכות טיעונים. הראשונה עוסקת במישור העקרוני ביחס למעמדו של הנכרי. הרב הרצוג נוקט בעמדה מתונה המאפשרת ללא־יהודים שאינם עובדי עבודה זרה להתגורר בארץ ישראל, וזאת לגבי מוסלמים ואף לגבי נוצרים. מערכת הטענות השנייה עוברת מן המישור ההלכתי-עקרוני למישור הפוליטי-ראלי שבו מבחיר הרב הרצוג את מעמדה הבינלאומי של מדינת ישראל ואת יכולותיה המדיניות. השימוש בשתי מערכות טיעונים מספק הגנה מרבית על העמדה שנוקט הרב. מצד אחד הוא מבקש להציג עמדה עקרונית בדבר היחס לנכרים, אלא שדעה זו נשענת על פרשנות הלכתית שנויה במחלוקת. לשם כך הוא נזקק לסוג הטענות השני – הפוליטי-ראלי שמהווה תשובה גם לאלו שאינם מקבלים את הפרשנות העקרונית של הרב הרצוג ביחס לנכרים.

בכל מהלך הדברים אין הרב הרצוג מתייחס למעמד הפוליטי של הנכרים בישראל ולשאיופיהם הלאומיות. ההתעלמות מעניין זה באה לידי ביטוי בכך שאין הוא דן כלל בסכסוך הישראלי-ערבי. אדרבה, היחס למוסלמים קל יותר מן היחס לנוצרים מפני שהמוסלמים בוודאי אינם עובדי עבודה זרה. כפי שנראה בהמשך, שאלות מסוג זה יטרידו את הדור הבא של אישי ההלכה הציונים. לדעת הרב הרצוג, מעמד האזרחי של הנכרים היושבים בארץ ישראל אינו שונה משל היהודים. הנושא היחיד שלו הוא מקדיש בירור הלכתי הוא שאלת מינויים של נכרים לתפקידים ציבוריים. הרמב"ם כתב: "אין מעמידים מלך מקהל גרים [...]

ולא למלכות בלבד אלא לכל שררות שבישראל".²¹ רק יהודים מלידה יכולים להתמנות לתפקיד של שררה בישראל ואפילו נכרי שהתגייר והוא גר צדק אינו יכול להתמנות לתפקידי הנהגה ציבורית. זוהי כמובן אפליה משמעותית ביותר שלא תיתכן במדינה דמוקרטית מודרנית. כדי להתמודד עם אתגר זה טוען הרב הרצוג שהאיסור למנות נכרי לתפקידים ציבוריים חל רק כאשר מדובר במינוי לכל החיים ולא למינוי לזמן קצוב כפי שמקובל במשטר דמוקרטי. כמו כן יש להבחין בין "שררה" שהיא מינוי הנכפה על הציבור ובין מינוי אדם לתפקיד ציבורי על ידי הציבור באופן דמוקרטי. נבחרי הציבור הם אלו הממנים אנשים לתפקידים ציבוריים, ולפיכך מינוים אלו הם על פי קבלת הציבור ואינם נחשבים כשררה. בכך פותר הרב הרצוג עניין זה.²² הוא מתעלם מהלכה אחרת המופיעה ברמב"ם, העוסקת בנכרים שקיבלו עליהם שבע מצוות בני נח, שעליהם כותב הרמב"ם: "שיהיו נבזים ושפלים למטה ולא ירימו ראש בישראל אלא יהיו כבושים תחת ידם, ולא יתמנו על ישראל לשום דבר שבעולם".²³ בהמשך נראה שהלכה זו תידון על ידי הדור הבא של הפוסקים.

ג. "אין אנו בגדר יד ישראל תקפה" – עמדתו של הרב שאול ישראלי

הרב שאול ישראלי²⁴ עסק בשאלת "מעמד הנכרי במדינה ישראלית" במאמר שפורסם לראשונה בכתב העת "התורה והמדינה".²⁵ בפסקת ההקדמה של המאמר כותב הרב ישראלי: "בבואנו לברר אי אלה מהלכות אלה שיש להם משמעות מעשית בימינו, מחויבים אנו לזכור שהיחס החשדני לנכרי הנהו אך ורק על יסוד הדעות המשובשות שהוא נושא בתוכו, ולא בשום פנים לאדם כאשר הוא אדם שבקרבו".²⁶ בכך קובע הרב ישראלי עמדה ערכית עקרונית ביחס לנכרי, אך בעולמה של הלכה אין די בכך ויש להתמודד עם מקורות הלכתיים קדומים. העמדה המרכזית שאתה צריך להתמודד בהקשר זה, כפי שראינו בדבריו של הרב הרצוג, היא עמדתו של הרמב"ם הסובר שאסור לנכרי לשבת בארץ ישראל אף אם אינו עובד עבודה זרה

21 רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים א, ד.

22 בעניין עמדתו של הרב הרצוג ביחס למינוי נכרים, ראו הרב יהודה זולדן, "מינוי נכרים לתפקידים ציבוריים", תחומין, כג (תשס"ג), עמ' 348-357.

23 רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ו, ד. הציטוט השלם מופיע לעיל הערה 2.

24 הרב שאול ישראלי (1909-1995) היה רבו של כפר הרו"ה, ייסד וערך את כתב העת "התורה והמדינה" וכיהן כדיין בבית הדין הרבני הגדול וכראש ישיבת מרכז הרב.

25 הרב שאול ישראלי, "מעמד הנכרי במדינה ישראלית לאור התורה", התורה והמדינה, ז-ח (תשט"ו-תשי"ז), עמ' צו-קכ. המאמר התפרסם שוב בספרו של הרב ישראלי, עמוד הימיני, תל אביב תשכ"ו, סימן יב. ציוני העמודים להלן הם מתוך המהדורה השנייה שיצאה לאור בשנת תשנ"ב על ידי מכון ארץ חמדה, ירושלים.

26 הרב ישראלי, מעמד הנכרי (תשנ"ב) (הערה קודמת), עמ' קכא.

אלא אם הוא גר תושב. מעמד זה של גר תושב אינו קיים בימינו מפני שהרמב"ם מציב דרישות (קבלה בפני שלושה מישראל, יובל וכו') שלא ניתן לעמוד בהן בזמן הזה. בשונה מהרב הרצוג, אין הרב ישראלי מסתפק בהסתמכות על עמדתו החולקת של הראב"ד,²⁷ הסובר שאיסור הישיבה בארץ אינו תקף עבור נכרי השומר את מצוות בני נח אף שאינו גר תושב, אלא נוקט בקו הלכתי אחר. הרב ישראלי קובע שהמצווה לגרש את הנכרים מארץ ישראל היא חלק ממצוות המלחמה המוטלת על הכלל ולא על הפרט, ולכן "מכיון שהיא מצוה המוטלת על הכלל אין חיוב זה אלא כשיש רוב ישראל בארץ".²⁸ בנוסף לכך, מחדש הרב ישראלי, המצווה היא לגרש את כל עובדי עבודה זרה מארץ ישראל, ולכן: "אם אין יד ישראל תקיפה היינו שאמנם יכולים להוציא איזה מהעכו"ם אבל אין בכוחם להוציא כולם, גם אז אין מצוה זו קיימת גם כלפי אלה שיכולים להוציאם, כיון שישארו עוד מהעכו"ם לגור בארץ מבלי אפשרות להוציאם".²⁹ לאחר הצבת תנאים אלו יכול הרב ישראלי להגיע למסקנה ביחס למדינת ישראל:

ולענין זמננו אף שמבחינת מקרה בודד זה או אחר יש הכח ביד המדינה [לגרש נכרים, א"פ], אין חיוב לעשות זאת כי אין אנו בגדר יד ישראל תקיפה, אם מצד החשש של סיבוך במלחמה כפי שצדדנו בהתחלה בדברי הרמב"ם, ואם כפי המסקנא מכיון שאין רוב ישראל בארץ ואף הארץ אינה כולה בידינו ואין באפשרות לכלל ישראל לקיים מצוה זה של הוצאתם כליל מהארץ, ממילא אין החיוב גם כלפי אותם מקומות שיד ישראל תקיפה.³⁰

חידושים מרחיקי לכת אלו בהבנת הרמב"ם מאפשרים לרב ישראלי את נקיטת העמדה המתירה את ישיבתם של נכרים, אפילו הם עובדי עבודה זרה, במדינת ישראל. בשונה מהרב הרצוג שביסס את ההיתר על כך שהנכרים שבארץ ישראל אינם נחשבים עובדי עבודה זרה, הרב ישראלי בונה את ההיתר על חוסר היכולת

27 בפרק ד של המאמר הרב ישראלי מפרש את מחלוקת הרמב"ם והראב"ד ביחס לגר תושב בזמן הזה: "שלהרמב"ם המצוות שהיו עליהם הופקעו והותרו לגמרי מצד גדר מצווה ועושה וכו"ל. וממילא קבלת המצוות של בני נח היא ממש גירות חדשה. ע"כ היא מוגדרת בתנאים, ובזמן שאין היובל נוהג אין גירות זו נוהגת. מה שאין כן לראב"ד חיוב של ז' המצוות לא נפקע מעולם. וע"כ לא שייך בהם מושג גירות כלל, ולא שייך ממילא גם להגביל קבלתם רק לזמן היובל, שהרי תמיד מחויבים הם בהם" (ישראלי [לעיל הערה 25], עמ' קלט).

28 שם, עמ' קכח. הרב ישראלי משווה את מצוות המלחמה למצוות בניין בית המקדש כדברי בעל ספר החינוך (מצווה צה).

29 שם, שם.

30 שם, שם.

הפוליטית-מעשית של המדינה. משום כך אין הוא נזקק כלל לדיון ביחס לאסלאם ולנצרות.

גם הרב ישראלי, כמו הרב הרצוג, אינו עוסק בצדדים הפוליטיים של הסכסוך הישראלי ערבי. הוא דן³¹ בשאלת מעמדם האזרחי של התושבים הלא-יהודים סביב סוגיית מינוים של נכרים לתפקידי ניהול, וקובע בדומה לרב הרצוג שתפקידי שלטון הנתונים לבחירה דמוקרטית ואינם עוברים בירושה אינם כלולים באיסור השררה.

הרב ישראלי מתעלם גם הוא מן ההלכה המפורשת ברמב"ם בדבר קבלת המס והעבודות של הנכרים בארץ ישראל. בהקשר זה כדאי לשים לב לדברים שכתב הרב אלישע אבינר, שעמדתו תידון בהמשך המאמר, ביחס לדבריו של הרב ישראלי:

שאלתי אותו על אחד מפרקי ספרו 'עמוד הימיני' הדין במעמדם של הנכרים במדינת ישראל. נושא הדיון הוא, האם מותר למנות נכרי לתפקיד ציבורי. הגר"ש [הגאון רבי שאול] כתב שהאיסור [...] מתייחס רק למינויים שהם בכחינת "שררה" [...] שאלתי את הגר"ש מדוע אין הגבלה על מינוי נכרים לתפקיד ציבורי מצד החובה להטיל מס ועבודות [...] לאחר משא ומתן הלכתי קצר, דחה הגר"ש את דברי על הסף, והוסיף שאין לקבלם מפני שלפי דברי, כולנו חוטאים ואיננו נוהגים כשורה בכך שאנו מאשרים את נוכחותם של נכרים בבית המחוקקים!³²

הרב אבינר מספר שהופתע מהתגובה אך הבין שדרכו של הרב ישראלי היא לחפש דרכים בהלכה שיאפשרו לגשר בין התורה למדינה: "למדתי שהאמונה בהשגחה האלוקית על המדינה מחייבת את העוסק בסוגיות של 'תורה ומדינה' לרדת לעומקה של הלכה כדי לבחון היטב האם קיימות הגדרות הלכתיות המאפשרות לגשר בין התורה למדינה [...] הגר"ש [הגאון הרב שאול ישראלי] דרש ללמד זכות על המדינה גם ברמה ההלכתית".³³ פרשנות זו לעמדתו של הרב ישראלי מדגישה את אופייה האפולוגטי של פסיקתו ואת רצונו לחפש את הדרך למתן תוקף הלכתי למדינת ישראל הדמוקרטית. הרב אבינר מצטט בהקשר זה מדבריו של הרב ישראלי בהקדמה לקובץ התורה והמדינה, ה-1: "חס לנו לנגח את המדינה בשם

31 שם, פרק ה. על דבריו בעניין זה, ראו זולדן (לעיל הערה 22), עמ' 353-354.

32 הרב אלישע אבינר, "על משנת התורה והמדינה של הגר"ש ישראלי וצ"ל", בתוך: שריר, אברהם ישראל (עורך), גאון בתורה ובמידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 180-181.

33 שם, עמ' 181. כפי שנראה בהמשך, הרב אבינר עצמו לא קיבל עמדה זו.

התורה. אדרבה עלינו לחזקה ולסמכה, לעודדה ולכוונה. כי בה במידה שנתקרב עם התורה אל המדינה, תתקרב גם המדינה אל התורה".³⁴

מוקד הדיון בדבריהם של הרב הרצוג והרב ישראלי הוא הגדרת מעמדו הדתי של הנכרי היושב בארץ ישראל. הסוגיות ההלכתיות העולות בדיון זה קשורות להגדרת עבודה זרה, לשאלה האם מוסלמים ונוצרים הם עובדי עבודה זרה, להגדרת מעמדו של נכרי שאינו עובד עבודה זרה בארץ ישראל וכן לבירור המושג "דרכי שלום". דיון בשאלות אלו ניתן למצוא במאמרים שונים של רבנים מדור המדינה, כגון: הרב עוזיאל,³⁵ הרב איסר יהודה אונטרמן,³⁶ הרב שלמה גורן,³⁷ הרב שמואל תנחום

34 הרב שאול ישראלי, "עם הקובץ", התורה והמדינה, ה-1 (תשי"ג-תשי"ד), עמ' 1.

35 הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל כיהן כראשון לציון ורב ראשי לישראל בין השנים תרצ"ט-תשי"ג. הוא הסכים עם עמדתו של הרב הרצוג: "הואיל ולא אנו כבשנו את הארץ, אלא נתנה לנו בתנאים ידועים שמכללם, להשוות את המיעוטים שבמדינה בכל זכויות האזרח" (הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, "תגובה לספר על החוקה", בתוך: הרצוג, הרב יצחק אייזיק הלוי, תחוקה לישראל על-פי התורה, ירושלים תשמ"ט, כרך א, עמ' 245).

36 הרב איסר יהודה אונטרמן, הרב הראשי לישראל בין השנים תש"ז-תשל"ג, כתב מאמר העוסק במושג דרכי שלום (הרב איסר יהודה אונטרמן, "דרכי שלום והגדרתם", מורשה, א [תשל"א], עמ' 5-10). בפתיחת המאמר הוא כותב: "בשנים האחרונות נשמעו לדאבונו מדי פעם דברי חתירה תחת ערכי המוסר של היהדות התורתית ובמיוחד נגד השקפת התורה על גוי ואדם, שכאלו אין יחס ראוי מצד ההלכה לנכרים. כאשר הראו להמבקרים שאין בדבריהם כל ממש והביקורת מופרכת מעיקרה ע"י הלכות מפורשות, שנצטוונו להתייחס בחבה אל כל אדם הנברא בצלם ולעזו לו בעניני צדקה וחסד, נאחזו המשמיצים בטענה אחת. הם אומרים כי הלכות אלו נקבעו מפני דרכי שלום בלבד ולא משורת הדין הם" (שם, עמ' 5). הרב אונטרמן מבקש להציע פרשנות אחרת למושג ההלכתי "דרכי שלום" ולטעון "שאינו בבחינת מדת חסידות ולא כאמצעי להגן על עצמנו, אלא נובע מעצם המוסר של תורתנו הקדושה" (שם, עמ' 5). גם את התקנות שתיקנו חז"ל "משום איבה" מפרש הרב אונטרמן כתקנות "לטפח רגשות שלום וידידות בין בני אדם" (שם, עמ' 7). על עמדתו של הרב אונטרמן, ראו: אביעזר רביצקי, "דרכי שלום" ומעמדים של גויים לפי הרמב"ם: חליפת מכתבים עם הרב ח"ד הלוי", בתוך: הנ"ל, עיונים מיימוניים, תל אביב תשס"ז, עמ' 248-275; אליאב שוחטמן, "יחסי יהודים עם נכרים: מפני דרכי שלום" ומשום איבה", מחניים, 1 (תשנ"ב), עמ' 52-73.

37 הרב שלמה גורן כיהן כרב הראשי לצה"ל וכרב ראשי לישראל בין השנים תשל"ג-תשמ"ג. כך הוא כותב: "המיעוטים היושבים בינינו שלא עזבו את הארץ בימי המלחמה והשלימו אתנו [...] זכאים להנות מזכויות גרי תושב המבוארים בתורה ומצווים להחיותם ולהשוותם לישראל, כדי שלא לגרום לאיבה ומפני דרכי שלום, בין לדעת הראב"ד ובין לדעת הרמב"ם" (הרב שלמה גורן, משנת המדינה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 65). ראו גם הרב שלמה גורן, "חוקה תורנית כיצד", הצופה, יז אדר א' תש"ח [=בתוך: הרצוג, הרב יצחק אייזיק הלוי, תחוקה לישראל על-פי התורה, ירושלים תשמ"ט, כרך א, עמ' 152-156].

רובינשטיין,³⁸ הרב יהודה זרחיה סגל,³⁹ הרב יהודה גרשוני,⁴⁰ זרח והרפטיג⁴¹ והרב

38 הרב רובינשטיין כיהן כאב בית דין בתל אביב, ובמאמרו (הרב שמואל תנחום רובינשטיין, "זכויות המיעוטים לאור ההלכה", תורה שבעל-פה, ל [תשמ"ט], עמ' יח-כו) הוא הולך בעקבות הרב הרצוג הן ביחס למוסלמים והן ביחס לנוצרים.

39 הרב סגל שכיחן כרב בשכונת קרית שלום בתל אביב כותב: "ומבואר איפוא להלכה ולמעשה שאסור לנו בארצנו הקדושה העצמאית שזכינו תהילה לאל לשלטון משלנו, להרשות לנכרים לשבת עמנו אלא אם כן יקבלו עליהם את שבע המצוות של בני נח, שהן אבני יסוד לאנושיות תקינה ובריאה, וזו חובתנו על פי תורתנו הקדושה בארץ נחלת אבותינו, שהנחיל לנו אלוקינו, להעמידם על התנאי היסודי הזה: או נכרים הגונים, או צאו מכאן" (הרב יהודה זרחיה סגל, "באיסור ישיבה בארצנו לנכרים אלא אם מקבלים עליהם שבע מצוות בני נח", שבילין, כט-ל [כסלו תשל"ז], עמ' קנט). כלומר, הוא נוקט בשיטה שאפשר לקבל גר תושב בזמן הזה. בהמשך הוא כותב: "ואילו עשינו כן, כי אז לא היינו עומדים בפני בעיות החבלה החמורות הפנימיות של היושבים בארצנו תחת חסותנו, ובעיית הפלשתינאים שכולה מזויפת וצבועה ופסולה מכל הבחינות, דתית וממלכתית ובטחונתית כאחת, ועדיין ניתן הדבר לתיקון" (שם, שם).

40 הרב גרשוני היה מתלמידי הראי"ה קוק וכיהן כרב בניו יורק. הוא כותב: "בזמן הזה שאין מקבלים גר תושב, המוסלמים שאינם עובדים ע"ז נחשבים כגר תושב לעניין יינם וישיבתם בארץ, אבל לא לענין ההחיותם" (הרב יהודה גרשוני, "המיעוטים וזכויותיהם במדינת ישראל לאור ההלכה", תחומין, ב [תשמ"א], עמ' 191). לדעתו, ישנם מקורות שמהם עולה שאפשר לראות אף את הנוצרים בימינו כגר תושב לעניין ישיבה בארץ, ואף אם אין לראותם כגר תושב עדיין חייבים מדין דרכי שלום.

41 זרח ורהפטיג שימש במשך שנים רבות כשר הדתות בממשלות ישראל מטעם המפד"ל. כשר דתות היה ורהפטיג אחראי למימון של פעילויות הקשורות לדתות השונות המתקיימות במדינה. כיהודי דתי היה עליו להסביר כיצד מותר הדבר על פי ההלכה. הטיעון ההלכתי הראשון הוא "דרכי שלום", ואותו הוא מסכם כך: "נמצאנו למדים שמעולם לא היתה בהלכה מגמה להרע את היחסים עם המיעוטים הנכריים שבתוכנו, כי אם אדרבא, היתה דאגה לתקנתם, ליצור רקמת יחסים של קיום הדדי בכבוד, אף כי לא מתוך קרבה יתרה" (ורהפטיג [לעיל הערה 6], עמ' 296). אך בכך לא די, מפני שמדינת ישראל תומכת באופן אקטיבי בקיומן של הדתות האחרות ובפולחן שלהן. האין בכך משום "מסייע בידי עובדי עבודה זרה"? על כך משיב ורהפטיג תשובות מספר. ראשית, אין מדובר בעובדי עבודה זרה, כך לגבי המוסלמים, אולם גם לגבי הנוצרים ניתן לסמוך על העמדה הקובעת כי הגויים לא נצטוו על השיתוף. כמו כן לא מדובר בנתינה של הממשלה לאזרחים אלא בחלוקה של כספים שנגבו מן האזרחים כמסים. הטיעון העיקרי של ורהפטיג מופיע בקטע השלישי של המאמר: "תחושה היסטורית יש לעם ישראל נגד הפליית מיעוטים בכל צורה שהיא, ובכל נושא. הציבור במדינת ישראל וכן גם יהודי התפוצות שותפים להרגשה, כי אין מקום במדינת ישראל להפליית מיעוטים, לא דרך הפלייה חוקית או הפלייה מעשית. הרגשה זו יונקת את כוחה מתוך מסורת של מאות שנים שבהן היו היהודים החלוצים העוברים לפני מחנות הלוחמים לשווי זכויות ולהכרה בזכויותיהם של מיעוטים לאומיים ודתיים. יש לזכור, כי גם כיום יש מיעוטים יהודיים במדינות מסוימות הנאבקים על זכויותיהם – דבר זה כשלעצמו, מחייב את מדינת ישראל לכלכל את צעדיה בנושא המיעוטים מתוך זהירות מופתית" (שם, עמ' 298). פסקה זו מערבת טיעונים מוסריים של הכרה בסבלו של מיעוט נרדף עם טיעון תועלתני של דאגה ליהודים בתפוצות.

חיים דוד הלוי.⁴²

עד כאן עסקתי בפוסקי הלכה שכינהו בתפקידים רבניים בעת הקמת מדינת ישראל ובשנותיה הראשונות.⁴³ החלק הבא של המאמר יעסוק בדבריהם של רבנים בני הדור הבא שפעילותם החלה בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים. דומה שניתן להצביע על מעבר משמעותי מדיון בהיבט הדתי הכרוך בישיבתם של נכרים בארץ ישראל לדיון בהיבט הלאומי-פוליטי – ערבים ופלסטינים במדינת ישראל הציונית. כאמור, רבנים רבים בני דור המדינה הביעו את דעתם בנושא, ובהם כאלה שכינהו כרבנים ראשיים לישראל. לעומת זאת, בני הדור הצעיר מיעטו לעסוק בנושא. סקירת הספרות הרלוונטית העלתה רק את מאמריהם של הרב אלישע אבינר והרב ישראל רוזן שידונו כאן.⁴⁴ מאמרים אלו פורסמו בכתב העת תחומין שהוא כתב העת המרכזי העוסק בשאלות של תורה ומדינה. חשוב לציין שמאמרים אלו לא עוררו התנגדות,⁴⁵ והם מבטאים את העמדה הפוליטית-אידאולוגית של המנהיגות הדתית והאזרחית של רוב הקהילה הדתית ציונית. עמדה זו מבקשת להחיל את הריבונות הישראלית על כל האזורים שנכבשו במלחמת ששת הימים, אך לא להעניק זכויות אזרח מלאות לתושביהם הפלסטינים.⁴⁶

42 הרב חיים דוד הלוי כיהן כרבה הראשי של תל אביב. במאמרו הוא כותב: "כיוון שאין לגויי נכר בזמננו דין עובדי עבודה זרה, לכן, גם אילו היתה יד ישראל תקיפה במובן ההלכתי והמעשי של אותם ימים, לא היינו חייבים בשום פנים לנהוג בגויי זמננו כדין עובדי עבודה זרה. ולכן, כל מכלול היחסים שבין ישראל לנכרים, הן בארץ והן בחו"ל, בין ביחס החברה כמדינה לאזרחיה הגוים, ובין ביחס היחיד לשכנו או חבירו הגוי, אין שום צורך לשמור על יחסים אלה מפני 'דרכי שלום' בלבד, אלא משום שלפי ההגדרה ההלכתית אין הם יותר בגדר עובדי עבודה זרה. ולכן, פרנסתם, בקורי חוליהם, קבורת מתייהם, נחום אבליהם ועוד, הכל ניתן להעשות מתוך חובה אנושית מוסרית, ולא משום 'דרכי שלום' דוקא" (הרב חיים דוד הלוי, 'דרכי שלום ביחסים שבין יהודים לשאינם יהודים', תחומין, ט (תשמ"ח), עמ' 78). על עמדתו הייחודית של הרב הלוי, ראו מאמרי, אריאל פיקאר, "להוסיף ללכת בדרך ההלכה...": תפקידו וסמכותו של הפוסק כפרשן וכיוצר", בתוך: צבי זוהר ואבי שגיא (עורכים), יהדות של חיים: עיונים ביצירתו ההגותית-הלכתית של הרב חיים דוד הלוי, ירושלים תשס"ז, עמ' 235-254.

43 חלק מן המאמרים של בני דור המדינה נכתבו ופורסמו לאחר מלחמת ששת הימים ולמרות זאת הם משמרים את אותו קו עקרוני המצדיק מסיבות שונות את השוויון האזרחי של הנכרים בישראל.

44 הרב אלישע אבינר, "מעמד הישמעאלים במדינת ישראל לפי ההלכה", תחומין, ח (תשמ"ז), עמ' 337-362; הרב ישראל רוזן, "נכרים במדינה יהודית: אוטונומיה או פיזור?", תחומין, ד (תשמ"ג), עמ' 259-266.

45 למעט תגובת העורך למאמרו של הרב אבינר (הערה קודמת), שתידון להלן.

46 על כך, ראו במצע מפלגת "האיחוד הלאומי", תחת הסעיף "בטחון והסדר מדיני" (www.leumi.org.il). ראו גם את תכניתו המדינית של הרב בני אלון, יו"ר תנועת "מולדת" (www.hayozma.org).

ד. "ולא ירימו ראש בישראל" – עמדתו של הרב אלישע אבינר

מאמרו של הרב אלישע אבינר,⁴⁷ "מעמד הישמעאלים במדינת ישראל לפי ההלכה",⁴⁸ מסמן תפנית בשיח ההלכתי ביחס למעמדם של נכרים במדינת ישראל, וכותרת המאמר מבטאת את מגמתו. המחבר מבקש לדון במעמדם של הערבים בישראל; זהו לפי דעתו מוקד העניין. בעוד פוסקי דור המדינה עסקו במעמד הנכרים והבחינו בין בני הדתות השונות, לרב אבינר ברור שהשאלה המרכזית אינה דתית אלא לאומית.

המאמר פותח בבירור מעמדם ההלכתי של בני דת האסלאם – הישמעאלים. המוסלמים אינם עובדי עבודה זרה,⁴⁹ אך אין להם מעמד של גר תושב מפני שלדעת הרמב"ם אין מקבלים גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג. כידוע, הרב קוק בפולמוס היתר המכירה בשמיטה קבע שניתן לסמוך על דעת הראב"ד בעניין זה ולהתייחס אל הישמעאלים כגר תושב.⁵⁰ לדעתו של הרב אבינר, הרב קוק "לא מזכיר שיטה זו אלא אך ורק בתור סניף לענין היתר מכירת קרקעות בשנת השמיטה",⁵¹ אך אין בכך קביעה עקרונית ביחס למעמדם ההלכתי. לסיכום הוא קובע כי "לרוב הדעות, הערבים בני דת האסלאם, למרות שאינם עובדי עבודה זרה, אינם בגדר גרים-תושבים. לפיכך המצווה המחייבת את החייאתו של גר התושב, כלומר הושטת עזרה והענקת סעד סוציאלי ורפואי, אינה מוטלת עלינו ביחס אל ערביי ארץ ישראל".⁵²

השלב הבא במאמר הוא דיון באיסור "לא ישבו בארצך", כלומר בשאלה האם נכרי שאינו גר תושב אך גם אינו עובד עבודה זרה יכול לגור בארץ ישראל. כפי שראינו לעיל שאלה זו תלויה במחלוקת הרמב"ם והראב"ד ובמחלוקת פרשני הרמב"ם ביחס לשיטתו. גם בעניין זה סמך הרב קוק על הדעה המקלה, אך הרב

47 הרב אלישע אבינר, יליד 1954, מכהן כראש הכולל בישיבת ההסדר ברכת משה במעלה אדומים, ורב קהילה שם.

48 אבינר (לעיל הערה 43).

49 בהערת אגב מוסיף הרב אבינר בסוגרים את המשפט הבא: "מעבר לזה, צריך בירור מעמיק, האם הישמעאלים אכן מקיימים את ז' המצוות במלואן" (שם, עמ' 344). הכוונה ככל הנראה היא לרמוז לכך שהמוסלמים אינם מקיימים את מצוות לא תרצח.

50 הרב קוק (לעיל הערה 15), סימן סא. שם קבע הרב קוק: "ויש לומר שאומה שלמה שהיא מתנהגת בנימוסין כאלה יהיו חשובין לענין זה כגר תושב".

51 אבינר (לעיל הערה 43), עמ' 346. שם, בהערה 15, הוא מוסיף שלאור זאת הישענותו של הרב הרצוג על דברי הרב קוק בעניין זה היא בעייתית.

52 שם, עמ' 346. בהערת העורך הרב איתמר ורהפטיג (שם, שם, הערה 16*) הוא מוסיף לדברי הרב אבינר: "אמנם עדיין יש לדון מצד 'דרכי שלום' שנוהג אף כלפי עובדי עבודה זרה". בסוף המאמר מתפרסמת התכתבות בין מחבר המאמר לעורך. השוו את עמדותיהם של הרב אבינר והרב איתמר ורהפטיג לעמדתו של הרב חיים דוד הלוי שצוטטו לעיל הערה 42.

אבינר מדגיש שהיתר זה נאמר רק "בשעת הדחק" וכן הדבר ביחס לאיסור "לא תחנם".

עד לשלב זה במאמר אין כל חריגה מדפוס השיח ההלכתי ביחס למעמדם של נכרים בארץ ישראל כפי שראינו במאמרי הפוסקים בני דור המדינה. אולם בסעיף ט של המאמר עובר הרב אבינר לדיון הלכתי בנושא שטרם נידון:

לאחר שבחנו מזוויות שונות את זכויות הפרט של הישמעאלים ביושבים בא"י – זכות הישיבה בארץ, רכישת אדמות, זכות לקבלת סעד סוציאלי וכדו' – שומה עלינו לבחון את הזכויות הלאומיות-האזרחיות של הישמעאלים בארץ. דיון זה מתבקש במיוחד לאור העובדה שהערבים מהווים מיעוט אתני מגובש, אשר חלקו טוען לזהות לאומית מיוחדת, ומיעוטו אפילו עוין את השלטון של עם ישראל על הארץ.⁵³

למה מתכוון הרב אבינר במילים "הזכויות הלאומיות-האזרחיות"? המשך הדיון יבהיר את העניין. הרב אבינר מצטט את דברי הרמב"ם בהלכות מלכים פרק ו, הדרוש מלבד קבלת שבע מצוות בני נח גם קבלת המס והעבדות,⁵⁴ ומפרשם:

מהי עבדות? "שיהיו נבזים ושפלים למטה ולא ירימו ראש בישראל". הכוונה, כניעה מלאה. "שיהיו כבושים תחת ידינו" – כלומר, כניעה לאומית, ולא עבדות רגילה. "ולא יתמנו לשום דבר שבעולם", כלומר שלילת הזכות להתמנות לתפקידים שלטוניים או מנהליים בכירים בתחום המדינה. מהו המס? "שיהיו מוכנים לעבודת המלך בגופם ובמונם". הטלת מיסים כספיים וחובת גיוס לשירות המדינה.⁵⁵

יישום הדבר בימנו כרוך לדברי הרב אלישע אבינר בארבעה תנאים:

- א. קבלת שלטון ישראל, כניעה מלאה, כלומר השלמה עם הריבונות הישראלית על כל חבלי ארץ ישראל.
- ב. השתתפות מלאה במעמסת המיסוי במדינה.
- ג. חובת גיוס לשירות המדינה, הן בתחום הביטחון הן בתחום הכלכלה והחברה.

53 אבינר (לעיל הערה 43), עמ' 354.

54 לציוטוט המלא של דברי הרמב"ם ראו לעיל הערה 2.

55 אבינר (לעיל הערה 43), עמ' 356.

ד. שלילת הזכות לזכות במינויים ראשיים במערכת השלטון וההנהגה
הציבורית.⁵⁶

הרב אבינר מדגיש: "אין די במה שהם ממלאים בפועל אחר החובות השונות מחמת שירינו תקיפה עליהם, אלא נדרשת השלמה מלאה איתן".⁵⁷ מדובר אפוא בתודעתם של הנכרים ולא רק בהתנהגותם.⁵⁸ מי שאינו מקבל תנאים אלו אינו יכול לגור במדינת ישראל.

בעוד שלושת התנאים הראשונים אינם יוצרים אפליה בין יהודים לשאינם יהודים, הרי התנאי הרביעי, השולל את הזכות האזרחית לקבלת תפקידים במערכת השלטון, הוא תנאי מפלה מיסודו. יש להזכיר, הרבנים הרצוג וישראל דנו בשאלה זו והכריעו שאין בעיה הלכתית בבחירת נכרי לתפקידי שררה בישראל. הרב אבינר חולק על עמדתם. הוא מבחין בין האיטור "לא תוכל לתת עליך איש נכרי", המהווה את המקור לדעת הרמב"ם בהלכות מלכים פרק א והכולל גם גר צדק שאסור למנותו לכל שררה, לבין תנאי העבדות והכניעה שנידונו ברמב"ם בהלכות מלכים פרק ו. לדעתו, הראשון עוסק במישור האיסורי ואינו חל כשישראל קיבלו

56 שם, עמ' 357.

57 שם, שם.

58 הרב אמנון שוגרמן, ראש ישיבת הגולן, ובן דורו של הרב אלישע אבינר התייחס אף הוא לדברי הרמב"ם ביחס למס ועבדות וכתב כך: "שאלני תלמיד חכם אחד, הרי הבעיה ביחס לציבור הערבי אינה רק ביחס לקבלתם מדין גר תושב שהרי ישנם שני תנאים להשארותם בינינו כמבואר ברמב"ם [...] יהיו למס, ועבדוך. ולכאורה הם אינם שפלים כלפינו. השיבותי על שאלה זו כי שני התנאים – תשלום מיסים ועבדות מתקיימים [...] ומה שהם אינם מסכימים עם שלטוננו מרצונם ויש להם שאיפות פוליטיות אחרות אין בזה לסתור את העובדה שבפועל הם נשלטים תחתנו וזקוקים לאישור רשויות המדינה לפעולות רבות בתחום האישי והציבורי [...] לא מצאנו בשום מקום בפוסקים שישנו תנאי שחובה עליהם לאהוב אותנו ולרצות את שלטוננו דיינו שהם משלימים אף בעל כרחם עם שלטוננו" (הרב אמנון שוגרמן, "היחס למיעוטים במדינת ישראל", ניב המדרשיה, יח-יט [תשמ"ה-תשמ"ו], עמ' 265). זוהי עמדה שונה שאינה דורשת כניעה תודעתית אלא קיום בפועל של תנאי האזרחות. מאמרו של שוגרמן נועד למתן את העמדות הקיצוניות ביחס לערבים. כך הוא כותב בראשית המאמר שבעניין זה נכנסו "דעות משובשות בקרב תלמידינו [...] עתה נשמעים קולות, אמנם בקצה המחנה הדתי, אך הם מוחדרים באופן שיטתי על ידי גורמים מסוימים המשתמשים בכל במה ציבורית בכדי להתסיס ולהגביר את העוינות בין הציבור היהודי לציבור הערבי, מתוך מחשבה מוטעית שדרך זו תוביל לפתרון חד של מסכת היחסים בינינו לבין ציבור זה הנמצא בארץ" (שם, עמ' 263). הכוונה כנראה לחוגי הרב כהנא וכתביו שמטרתם המוצהרת היא גירושם של ערביי ישראל. לעמדה כזו, ראו הרב ישראל אריאל, "ישראל – גוי אחד בארץ", צפיה, ג (תשמ"ט), עמ' 135-222.

עליהם איש נכרי או בבחירות לזמן כפי שטענו הרב הרצוג והרב ישראלי. השני קשור לזכויות לאומיות:

קיבוץ לאומי נכרי שיושב בארצנו אינו זכאי לזכויות אזרחיות מלאות [...]. הגבלה זו נכנסת תחת הכותרת "עבדות", כלומר כניעה. [...] ההגבלות באות להבטיח שהשלטון יהיה מסור אך ורק בידי עם ישראל. [...] ההגבלות של מס ועבדות שוללות היווצרות שוויון בין ישראל לנכרי בכל הנוגע לתפקידים לאומיים, וממילא יוצרות הפלייה מכוונת ביניהם (כמובן אך ורק ביחס לזכויות הלאומיות). לפיכך הגבלות אלו נכנסות תחת השם "עבדות" וגר צדק אינו כלול בהן. הגבלות אלו מתיחסות בעיקרן על הקיבוץ האתני, ובשל כך גם על פרטיו המייצגים.⁵⁹

כמקור לעמדה זו מביא הרב אבינר מדבריו של מורו ורבו הרב צבי יהודה קוק בהשגותיו לספרו של הרב שמעון פדרבוש "משפט המלוכה בישראל". הרב פדרבוש סבר כי ניתן למנות נכרי כנשיא בישראל מפני שבחירתו מוגבלת לתקופה מסוימת ואינה עוברת בירושה.⁶⁰ הרצ"י קוק כתב על כך: "המצווה היא מינוי מלך בישראל – והיא מתוך אותו שבט חלק האומה המיוחד ומיועד לכך, והיא מצוות הציבור, וסודור הצבוריות הוא מקרב אחיך, וכל הצטרפות אחרים היא מבחינה יחידית ולא ציבורית".⁶¹ זוהי עמדה המבחינה בין היות הנכרי הדר בארץ ישראל אדם פרטי הזכאי לזכויות אדם לבין היותו אדם פוליטי הדורש גם זכויות אזרח הבאות לידי ביטוי במינוי נציגיו לתפקידי שלטון. זכות זו, לדעת הרצ"י קוק ותלמידיו, אינה ניתנת אלא ליהודים.⁶² בסיכום המאמר כותב הרב אבינר:

59 אבינר (לעיל הערה 43), עמ' 358-359 (ההדגשה במקור).

60 הרב שמעון פדרבוש, משפט המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ג, עמ' 64.

61 שם, עמ' 237. דברי הרצ"י קוק מצוטטים גם אצל הרב שלמה אבינר כאשר הוא דן בקצרה במינוי גויים לתפקידים ציבוריים ואוסר זאת (הרב שלמה אבינר, שאילת שלמה, ירושלים תשס"א, חלק ו, סימן קצט). וכן במאמר כללי יותר שבו הוא מבחין בין זכויות פרטיות לזכויות לאומיות של הערבים: "יש להבחין בין זכויות פרטיות לבין זכויות לאומיות. ערבי שיש לו בעלות על בית, אינך רשאי, מבחינה מוסרית, לנשלו מביתו, כי זה רכושו הפרטי ואסור לגנוב גם מגויים. רבנו הרב צבי יהודה התבטא פעם: אין לנו עסק עם אחמד ומוסטפה, עלינו לדון רק מהאספקט הלאומי – הארץ הזו היא שלנו, ועל כך אין אפשרות לפשרה" (שם, חלק ד, סימן נה).

62 הרב אבינר מוכן להפקיד בידי נכרים את האחריות לבני עדתם ולכן "אין לשלול מינוי נכרים לתפקידים עירוניים באיזורים מאוכלסים על ידי נכרים (מועצות ערביות)" (אבינר [לעיל הערה 43], עמ' 360).

מצאנו שיטות רבות בראשונים ובאחרונים המקלות ביחס לזכויות הפרט של הנכרי – המוסלמי – היושב בארץ. כנגד זה, אין לנכרי (אפילו לגר-תושב) שום זכות במישור הלאומי. הבחנה זו חשובה מאוד, מפני שהיא מציגה עמדה מוסרית מוצקה, האוסרת פגיעה בזכויותיו הפרטיות של המוסלמי היושב בארץ, אם כי היא שוללת ממנו זכויות לאומיות, השייכות באופן בלעדי לבעלים האמתיים של הארץ: עם ישראל.⁶³

בסוף המאמר מופיעה הערת עורך ארוכה שכותרתה "בשולי הדברים: הגדרה הלכתית של מצבנו". העורך, הרב איתמר ורהפטיג, מתייחס לדבריו של הרב אבינר על מעמדם האזרחי של ערביי ישראל. לדעתו של העורך, דברי הרמב"ם בהלכות מלכים פרק ו בדבר קבלת המס והעבדות על ידי הנכרים מתייחסים למצב של מלחמה "וכחלק מהנצחון במלחמה יש להכתיב לאויב תנאי כניעה – מס, עבדות וקבלת ז' מצוות. אך כאשר יושב נכרי בודד או אף קבוצת נכרים שאינם עובדי עבודה זרה בארץ, שלא בתנאי מלחמה, אין עליהם אותן הגבלות של מס ועבדות."⁶⁴ כמו כן טוען העורך, שאלת מעמדם של הנכרים בימינו תלויה גם בשאלה האם "ידינו תקיפה עליהם" או שמא יש לנהוג ב"דרכי שלום". כוונתו כנראה היא שבמצב המדיני הבינלאומי שישראל נתונה בו אין אפשרות להפלות בין יהודים לשאינם יהודים.

הרב אלישע אבינר טוען כי הוא אינו מקבל את ההבחנה בין כניעה במצב מלחמה למצב אחר: "כל מדינה מודרנית מתוקנת אינה מחלקת ללא הגבלה אשרות כניסה לזרים, ואינה מעניקה תעודת אזרח לכל מאן דבעי, מתוך רצון לשמור על האופי התרבותי והאתני של המדינה. מה שמקובל אצל כל עם ולשון, עלה בתורה לדרגת הנחייה אלוקית מוחלטת לשם שמירת הצביון של עם ישראל, עם קדוש."⁶⁵ כלומר, שמירת אופיו התרבותי של עם ישראל מותנית באי-מתן אזרחות ללא-יהודים. זוהי הנחייה דתית מחייבת, לדעתו של הרב אבינר, ומשום כך אין להבחין בין נכרי בעל שאיפות לאומיות בדלניות או מי שאינו כזה וכן אין להבחין בין נכרי המהגר למדינה למי שאבותיו חיו כאן עוד לפני הקמת המדינה.

ביחס לטענה בדבר הפעלת השיקול של "דרכי שלום" במצב של "אין ידינו תקיפה" כותב הרב אבינר:

לית מאן דפליג שיש להתחשב בשיקולים של "דרכי שלום" ו"איבה", אולם

63 שם, שם.

64 שם, שם.

65 שם, עמ' 362.

הם מציינים אילוצים שונים. חייבים אנו להפריד הפרדה מוחלטת בין הנהגה של לכתחילה אליה עלינו לשאוף לבין הנהגה של דיעבד. מחוייבים אנו להתחשב באילוצים שונים אבל יחד עם זה שומה עלינו להדגיש מה הם העקרונות היסודיים על פיהם אנו רוצים לבנות את החברה, כדי שהם לא יטושטשו או ישחקו. זוהי המטרה לשמה נכתב המאמר.⁶⁶

הבה נשווה דברים אלו לדבריו של הרב הרצוג שצוטטו לעיל. מעבר לטענה העקרונית כי ניתן לאפשר לנכרים שאינם עובדי עבודה זרה לשבת בארץ ישראל, מוסיף הרב הרצוג את השיקולים הפוליטיים הבינלאומיים. בדבריו הוא מבטא רגישות גבוהה מאוד לשאלת הדימוי של ישראל בעיני העולם. כך גם הרב ישראלי המבסס את עיקר טיעונו על השיקול הפוליטי של "אין ידנו תקפה". לעומת זאת, הרב אלישע אבינר מבטא ביטחון עצמי לאומי טיפוסי לבני הדור שלאחר מלחמת ששת הימים, ורואה לנכון שלא להביא במאמרו כל שיקול פוליטי כדרכי שלום וכדו'. הערת העורך היא זו המחזירה את סוג השיקולים הזה לשדה השיח ההלכתי.

ה. "יש למנוע [...] כל צל של מעמד אוטונומי ומינהל עצמי לנכרים בישראל" – עמדתו של הרב ישראל רוזן

מאמרו של הרב רוזן⁶⁶ מבקש לבחון מנקודת מבט הלכתית את רעיון מתן האוטונומיה לפלסטינים המהווה חלק מ"הסכמי קמפ דיוויד" שנחתמו בין ישראל למצרים בשנת 1978. המאמר פותח בקביעה כי המוסלמים בישראל נחשבים כגרי תושב "דה פאקטו", וזאת לאור קביעותיהם של הרב הרצוג והרב ישראלי שניתן לאפשר לנכרים שאינם עובדי עבודה זרה לשבת בארץ ישראל. אולם, טוען הרב רוזן, ההלכה התייחסה לא רק לעצם ישיבתם בארץ אלא גם להיבטים נוספים. הוא מצטט את דבריו של הרמב"ם בהלכות עבודת זרה י, ג: "אין מוכרין להם בתים וחדות בארץ ישראל [...] ומשכירין להם בתים בארץ ישראל ובלבד שלא יעשו שכונה ואין שכונה פחות משלשה". מכאן מסיק הרב רוזן שיש לדאוג לכך שהנכרים בארץ ישראל לא יתקיימו כקבוצה (שכונה) אלא כבודדים בלבד. אמנם, בהלכה זו מדובר בעכו"ם ולא בגר תושב, אך לדעתו הדברים נכונים גם לגבי גר תושב מקל וחומר "אם בעכו"ם אנו מעדיפים שישכנו בתוכנו [...] ובלבד שלא יתארגנו ב'שכונה' – על אחת כמה וכמה בגרי תושב שאין לנו לחשוש פן יחטיאו

66 שם, שם.

67 הרב ישראל רוזן, יליד 1941, מייסד מכון "צומת" לענייני הלכה וטכנולוגיה ועומד בראשו והמוציא לאור של כתב העת "תחומין".

אותנו בעבודה זרה".⁶⁸ בטעם הדבר מצטט הרב רוזן פרשנים הסוברים שהלכה זו נאמרה אף בחו"ל וזאת משום שהנכרים חשודים על שפיכות דמים ויכולים להזיק לישראל כאשר הם מגובשים כקבוצה.⁶⁹

הרב רוזן סבור שהמקור לדינו של הרמב"ם "שלא יעשו שכונה" הוא בדרשת הספרי על הפסוק "לא תסגיר עבד אל אדניו אשר ינצל אליך מעם אדניו: עמך ישב בקרבך במקום אשר יבחר באחד שעריך בטוב לו לא תוננו" (דברים כג, טז-יז). על פסוק זה אומר הספרי:

לא תסגיר עבד אל אדניו, מיכן אמרו המוכר עבדו לגוים או לחוצה לארץ יצא בן חורים. אשר ינצל אליך מעם אדוניו, לרבות גר תושב. עמך ישב, ולא בעיר עצמו. בקרבך, ולא בספר. במקום אשר יבחר, במקום שפרנסתו יוצאה. באחד שעריך, בשעריך ולא בירושלם כשהוא אומר באחד שעריך שלא יהא גולה מעיר לעיר. בטוב לו, מנוה הרע לנוה היפה. לא תוננו, זו הונת דברים (ספרי, דברים, רנט).

את הדרשה "עמך ישב – ולא בעיר עצמו" מבין הרב רוזן כאומרת שאסור לנכרים, אפילו במעמד גר תושב, לשבת בעיר בפני עצמה אלא בקרב האוכלוסייה היהודית:⁷⁰ "הדברים אמורים בארץ ישראל ולדורות, ולא דוקא מפני קדושת הארץ אלא מטעמי בטחון. כל התארגנות עירונית עצמאית סופה שתצמיח עצמאות נכרית על אדמת ישראל".⁷¹

את הדרשה "בקרבך ולא בספר", ובגרסה אחרת "ולא בכפר", מפרש הרב רוזן כך:

אין לאפשר להם ישיבה על הגבולות כדי שלא יתחברו עם האומות שמעבר לגבולותינו. ובמלים מודרניות יותר: אל לנו ליצור גרעינים לישות עצמאית שתוכל ליצור קשרים פדרטיביים מעבר לגבולות. אם נקבל את גירסת הספרי "ולא בכפר" [...] שמבכרים אנו ישוב נכרי עירוני, למרות היותו בדרך כלל אלמנט מתסיס ופרובלמטי, על פני "פלחים כפריים" שקטים ושלוים אך מושרשים היטב באדמתם ואחיזתם אחיזת קבע היא.⁷²

68 רוזן (לעיל הערה 43), עמ' 260.

69 נמוקי יוסף, מובא בשיטת הקדמונים למסכת עבודה זרה כא; טורי זהב לשולחן ערוך, יורה דעה, סימן קנא, ס"ק ז.

70 זהו לדעתו המקור לדברי הרמב"ם שצוטטו לעיל "ובלבד שלא יעשו שכונה". כך גם פירש ר' שלמה חלמא בפירושו מרכבת המשנה לרמב"ם, הלכות איסורי ביאה יד, ח.

71 רוזן (לעיל הערה 43), עמ' 264.

72 שם, שם.

על הדרשה "בשעריך ולא בירושלים" הוא כותב שהכוונה לירושלים שבין החומות "ואכן, אלמלי יד ישראל תקיפה יד תורתנו היתה מנהיגה את העם היושב בציון, היינו שואפים לחילופי אוכלוסין בין ירושלים המזרחית והמערבית, לקיים מה שנאמר (ישעיהו נב): 'לא יוסיף יבא בכך עוד ערל וטמא'".⁷³ המשך הדרשה "באחד שעריך – שלא יהא גולה מעיר לעיר" מלמד, לדעת הרב רוזן, כי יש להגביל את תנועתו החופשית של הנכרי מעיר לעיר, והסיבה לכך: "מן הסתם אף זה מטעמי בטחון על מנת למנוע התארגנות יתר של נכרים ויצירת תאים לעצמאות פנימית כלשהי, קרי אוטונומיה על כל גווניה וצורותיה".⁷⁴ אם כן, לאור הדרשה הבאה "בטוב לו – מנוה הרע לנוה היפה", לומד הרב רוזן שמותר לנכרי לשפר את תנאי חייו ואף לעבור מקום מגורים. ולבסוף, "לא תוננו – זו אונאת דברים" – "התגרות או השפלה [של הנכרי] – אסורה מן התורה. מצווים אנו להתהלך עם הנכרים בדרכי שלום, אפילו אינם גרי תושב".⁷⁵

מסקנת המאמר היא:

שאין לדבר על מוסדות מינהל עצמאי לנכרים לניהול עניני "החיים האזרחיים". דומה כי המגמה התורנית היא שאנו, הישראלים, נדאג לכל צרכיהם במלא יכולתנו [...] החשש מפני התפתחויות בטחוניות ומדיניות שליליות הוא כה חמור עד שמעדיפים אנו את הברירה החילופית הקשה: המצאות נכרים בתוכנו ממש, בישובינו, בערינו, במפעלינו, ובמוסדותינו, ובלבד שלא נפתח פתח להתארגנות אוטונומית כלשהי.⁷⁶

הרב רוזן נטל מדרש הלכה שמגמתו העיקרית היא להיטיב עם העבד והגר והפך אותו לשורה של הגבלות. דרשת הספרי באה ללמדנו כי יש לדאוג לכך שאותו עבד או גר ימצאו את פרנסתם בצורה מכובדת ושהאחריות לכך מוטלת על בעל הכוח והריבונות. הרב רוזן רואה במדרש זה הנחיה כיצד לשלוט בזר ולמנוע ממנו עצמאות וחירות, מפני שהזר, הנכרי, הגר, הוא אויב פוטנציאלי של ישראל.

בסיום המאמר נדמה שהרב רוזן חש בעצמו בבעייתיות בפרשנות שהוא מציג: "יודע אני כי ניתן לרון במקורות שצוטטו לכאן ולכאן. ניתן לפרש פרט זה או אחר בנימה שונה ולערער על הצעותי הנ"ל. ברם, דומה עלי כי הרוח הכללית הנושבת

73 שם, שם.

74 שם, עמ' 265.

75 שם, שם.

76 שם, עמ' 266.

ממקורותינו היא שיש למנוע, ולו במחיר חברתי ורוחני כבד, כל צל של מעמד אוטונומי ומינהל עצמאי לנכרים בארץ ישראל".⁷⁷

ו. שינוי המגמה בציונות הדתית בדור שלאחר מלחמת ששת הימים
 האמירה העיקרית של מאמר זה היא שישנו מעבר משמעותי, בעיקר בקרב רבנים המזוהים עם הציונות הדתית, מתפיסת הנכרי כאיום דתי לתפיסתו כאיום מדיני-פוליטי. המעבר מונע על ידי דור הרבנים שגדל לאחר מלחמת ששת הימים, כמו הרב אלישע אבינר והרב ישראל רוזן. בשיח החדש אנו רואים ביטויים חריפים ובוטים ביחס לנכרים, ובעיקר ביקורת על מדינת ישראל שאינה נוהגת על פי ההלכה, הן ביחס למעמדם האזרחי של הערבים הן ביחס למעמדם הלאומי. דור המדינה מבטא עמדה חיובית ביחס למדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ומחפש את הדרך ליישב בין זו לבין ההלכה, הדור שאחר מלחמת ששת הימים מבטא עמדה ביקורתית ביחס למדינה, המתמקדת ביחסה הדמוקרטי העקרוני של המדינה לאזרחיה שאינם יהודים ולתכניותיה ביחס לפלסטינים.

השינוי בשיח ההלכתי כרוך בתמורות המדיניות והפוליטיות שהתרחשו בישראל בעקבות מלחמת ששת הימים. מלחמה זו שינתה את המצב הדמוגרפי הישראלי. ישראל שלאחר 1967 שולטת באוכלוסייה ערבית גדולה מאוד משוללת זכויות אזרח. מצב זה, המתמשך שנים רבות, אינו קביל מבחינה דמוקרטית. עם זאת, מתן אזרחות ישראלית לכל האוכלוסייה הכבושה אינו תואם את הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. מתח זה, כמו גם גורמים מדיניים אחרים, מוביל את ישראל החל מ"הסכמי קמפ דייוויד", דרך "הסכם אוסלו", "תכנית ההתנתקות" והלאה, לקראת נסיגה מן השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים והקמתה של מדינה פלסטינית ריבונית. המתנגדים למהלך כזה, והם רוב רובה של הציונות הדתית וכל המנהיגות הרבנית הדתית לאומית, נדרשים להצדקת מצב הכיבוש הנוכחי מבחינה דתית. שני המאמרים שנסקרו כאן מבטאים בצורה ברורה את העמדה הזו. לטענתם, מבחינה הלכתית יש לשלול את זכויות האזרח של הפלסטינים. רק כך תובטח השליטה היהודית על השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. הרבנים בני דור המדינה לא נזקקו להתמודדות מסוג זה לנגד עיניהם עמדו נכרים שכבר יש להם זכויות אזרח על פי חוק. רבנים אלו לא ראו את עצמם כנמצאים בקונפליקט עם ההנהגה האזרחית של מדינת ישראל, הם הזדהו אתה באופן מלא. האידאולוגיה הציונית והתפיסה הדתית לאומית עלו בקנה אחד. לפיכך, הרבנים בני דור המדינה חיפשו את הדרך לגשר על הפערים האפשריים בין עקרונות המדינה לבין ההלכה. כפי שכתב הרב ישראלי, "מאמינים אנו באמונה שלמה שכל מה שהתרחש לעינינו

בארץ הזאת לא במקרה התרחש, ואף לא בכדי, כי המדינה אשר קמה ותהי למציאות לעינינו ממנה פינה וממנה יתד לגאולה השלמה".⁷⁸ הדור הצעיר של הרבנים עומד בפני מדינה הפועלת (החל מ"הסכמי קמפ דייוויד") בניגוד לתפיסה הציונית דתית, הרואה בכיבוש והתנחלות בארץ ישראל מצווה דתית מרכזית הגוברת על ערכים דמוקרטים מערביים כשוויון אזרחי ללא הבדל גזע ודת. משום כך הם מבטאים עמדה ביקורתית ביחס למדיניות הממשלה ומנגד הם מבקשים לעגן את תפיסתם האידאולוגית-פוליטית במקורות ההלכה.